बी . ए . भाग . ३

नागरी भूगोलशास्त्र पे . क्र . ११

प्रश्न

१. नागरी भूगोल म्हणजे काय? नागरी भूगोलाचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२. नागरी भूगोलाची व्याख्या देऊन नागरी भूगोलाच्या व्याप्तीची चर्चा करा.

३. नगर व शहर यामधील फरक स्पष्ट करा.

४. नागरी भूगोलाची विषयसामग्री सांगून नागरी भूगोलाच्या अध्ययनाची आवश्यकता व महत्त्व विशद करा.

५. नागरी भूगोलातील दृष्टिकोनाची संक्षिप्त चर्चा करा.

६. नागरी भूगोलातील बदलते दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

प्रश्न

१. नागरी संरचना म्हणजे काय? नागरी संरचनेच्या समकेंद्रिय कटिबंध सिद्धांताचे विवेचन करा.

२. नागरी संरचनेच्या वेगवेगळ्या सिद्धांतांची संक्षिप्त चर्चा करा.

३. शहरातील मध्यवर्ती व्यापार क्षेत्राची (C.B.D) मुद्देसूद चर्चा करा.

४. नगर सीमा क्षेत्राचे थोडक्यात वर्णन करा.

५. नगर सीमा क्षेत्राची रचना व कार्ये यांची थोडक्यात माहिती द्या.

प्रश्न

१. नागरीकरणाच्या घटकांचे थोडक्यात वर्णन करा.
२. भौगोलिक घटकांचा नागरीकरणावर कसा परिणाम होतो?
३. आर्थिक घटकानुसार नागरीकरण कसे होते ते स्पष्ट करा.
४. नागरीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करून क्रिस्टलरचा नागरीकरणाचा सिद्धांत सांगा.
५. कार्यानुसार नगरांचे वर्गीकरण करा.
६. नगरांचे स्थान व स्थिती यावर एक संक्षिप्त भौगोलिक निबंध लिहा.
७. नगरे व शहरांच्या विकासावर स्थान व स्थिती यांचा कसा प्रभाव पडतो ते स्पष्ट करा.
८. नगरांच्या विकासात स्थानाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
९. नगरे व शहरांच्या निर्मितीत स्थानाचे महत्त्व उदाहरणाने स्पष्ट करा.
१०. शहराच्या विकासात स्थितीचे महत्त्व उदाहरणासहीत स्पष्ट करा.
११. नगरे व शहरांच्या स्थापनेत स्थितीचे महत्त्व उदाहरणाने स्पष्ट करा.
१२. नगरे व शहरांच्या निर्मितीत नदी स्थानाचे महत्त्व विशद करा.
१३. नगरे व शहरांच्या विकासावर नदी स्थानाचा कसा प्रभाव पडतो ते स्पष्ट करा.
१४. नगरे व शहरांच्या स्थानाचे संक्षिप्त विवेचन करा.

१०. टीपा लिहा.

१. नगरांचे स्थान
२. नगरांची स्थिती
३. नगराच्या निर्मितीत स्थानाचे महत्त्व
४. शहराच्या विकासात स्थितीचे महत्त्व
५. भूरचनेच्या संदर्भात नगरांचे स्थान
६. नगराच्या स्थापनेत नदी स्थानाचे महत्त्व
७. नगरांचे सुरक्षित स्थान
८. नगरांच्या स्थापनेत वाहतुकीच्या मार्गांचे महत्त्व
९. नागरीकरणाचे भौगोलिक घटक
१०. नागरीकरणाचे आर्थिक घटक
११. नागरीकरणाची संकल्पना
१२. क्रिस्टलरचा नागरीकरणाचा सिद्धांत
१३. प्रशासकीय नगरे   १४. महा-महानगरे
१५. नागरी प्रदेश

७. टीपा लिहा

१) नागरी भूगोलाचे स्वरूप

२) नागरी भूगोलाची व्याप्ती

३) नागरी भूगोलातील दृष्टीकोन

४) नागरी भूगोलाचे महत्त्व

८. वस्तुनिष्ठ प्रश्न

१) .... शास्त्रज्ञाने सर्वप्रथम नागरी भूगोलाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.
(क्रोबी, स्ट्रॅबो, ब्रिग्ज, स्टॅम्प)

२) नागरी भूगोल.............ची शाखा आहे.
(भूगोल, मानवी भूगोल, राजकीय भूगोल, सामाजिक भूगोल)

६. टीपा लिहा

१. शहरातील व्यापार क्षेत्र (C.B.D)

२. नागरी संरचनेचा समकेंद्रित कटिबंध सिद्धांत

३. नागरी द्वैतिज्य वृत्तखंड सिद्धांत

४. नागरी संरचनेचा बहुकेंद्रिय सिद्धांत

५. नगर सीमा क्षेत्र

६. नागरी संरचना

७. वस्तुनिष्ठ प्रश्न

अ) योग्य शब्द निवडून वाक्य पूर्ण करा.

१) नागरीकरणाचा समकेंद्रिय कटिबंध सिद्धांत .... शास्त्रज्ञाने मांडला.
(डेव्हिस, रिटर, डार्विन, बर्गेस)

२) हायर या शास्त्रज्ञाने .... सिद्धांत मांडला.
(उद्योगधंद्याचे स्थानिकीकरण, लोकसंख्या वाढ, नागरीकरणाचा द्वैतिज्य वृत्तखंड सिद्धांत, अपक्षय चक्र)

Paper No. XI (11) DSE-6-232 XI)

Urban Geography - नागरी भूगोल

Topic No (1) Introduction to the Urban Geography

(1) नागरी भूगोल ही मानवी भूगोलाची एक प्रमुख शाखा आहे

(2) स्ट्रॅबो या तज्ञाच्या Geography या पुस्तकांत शहरांच्या स्थिती वर भर देण्यात आला होता

(3) 1793 मध्ये विल्यम फ्रेड्रिक मार्टिन या लेखकाने लिहिलेल्या New System in Geography या पुस्तकात ग्रेटब्रिटन या शहरांचे वर्णन केले आहे

(4) 20 व्या शतकात बी.बी. डिकिन्सन या भूगोलतज्ञाने निरनिराळ्या शहरांचा अभ्यास केला

(5) इ.स 1901 मध्ये ब्लाशार व 1907 मध्ये कुर्ट हॅसर्ट यांनी शहरांवर पूर्ण लिखान केले

(6) 1924 मध्ये औरूशा यांनी नागरी भूगोलाची स्वतंत्र व्याख्या केली

(7) 1938 मध्ये क्रोबी या तज्ञाने नागरी भूगोलाचे स्वरूप सिद्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला

(8) ग्रिफिथ टेलर या भूगोलतज्ञाने ज्या ग्रामनगराची लोकसंख्या 150 ते 500 इतकी असलेल्या ठिकाणांना खेडे / ग्रामनगर असे म्हणतात

(9) ज्या ठिकाणी लोकसंख्या 5000 पेक्षा जास्त व तेथील 75% पेक्षा जास्त लोक कृषी व्यवसायात गुंतलेल्या असतात. त्या ठिकाणास नगर असे म्हणतात

(10). संयुक्त संस्थानात 2500 पेक्षा जास्त लोकसंख्या ठिकाणास नगर असे म्हणतात

(11) फ्रान्स मध्ये इ.स 1887 मध्ये 2000 लोकसंख्या ठिकाणास शहर म्हणून मान्य होते.

(2)

(12) महानगरांची लोकसंख्या एक दशलक्षापेक्षा जास्त असते
(13) मेगालोपोलिस (megalopolice) हा ग्रीक शब्द असून याचा अर्थ
महा-महानगर / अतिविशाल नगर असा होतो
(14) कनुरबेशन हा शब्द २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला प्रोफेसर पी गेडीस
यांनी नागरी प्रदेश संदर्भात वापरला होता.
(15) सी.बी. फासेट यांनी हार, कारखाने, बंदर, गोदाम, उद्याने, मैदाने यांची
एक मालिका असते त्यांचा समूह म्हणजे नागरी प्रदेश होय
(16) कनुरबेशन उत्पत्तीचे प्रमुख कारण म्हणजे - उद्योगधंदे होय
(17) Urban Geography हा शब्द Urban हा शब्द लॅटिन भाषेतील Urbs
या शब्दापासून बनला आहे
(18) हॅरोल्ड एम मेयर - यांच्या मते नगराची रचना आणि त्यांच्या एकमेकांशी
असणारा संबंध यांचे अध्ययन करणारे शास्त्र म्हणजे नागरी भूगोल होय
(19) के-ब्रीज यांच्या मते "नागरी भूगोल हे नगराची व शहरांची रचना
त्यांची कार्ये आणि नगरांच्या व शहरांच्या एकमेकांशी असलेल्या संबंधाचे
शास्त्र होय
(20) नगरांचे स्थान, विकास त्यांचे स्वरूप व नगरांचे प्रकार यांचा अभ्यास
करणारे शास्त्र म्हणजे नागरी भूगोल होय अशी व्याख्या ग्रीफीथ टेलर
यांनी केली
(21) ग्रेट ब्रिटन मधील जगविख्यात भूगोलतज्ञ डी. स्टॅम्प हे आहेत
(22) फ्रेड्रिक रॅटझेल यांच्या (Anthropogeography) अॅन्थ्रोपोजिओग्राफी
पुस्तकात नागरी भूगोलाची व्याख्या केल्या आहेत
(23) वेगनर यांच्या मते नागरी ठिकाण व्यापाराचा केंद्रबिंदू असतो.
(24) रिस्तोफेन यांनी आपल्या व्याख्यात उद्योगधंदे व व्यापार यांना प्राधान्य
दिले
(25) वाल्टर क्रिस्टलर यांनी मोठ्या शहरातील छोट्या छोट्या उद्योगांना प्रमुख
स्थान व मोठ्या उद्योगांना दुय्यम स्थान दिले

Sundaram FOR EDUCATIONAL USE

भूगोल स्वरूप → वर्णनात्मक, स्थितीतत्व स्वरूप, क्षेत्रीय स्वरूप, क्रियात्मक, स्वरूप

(6)

(26) विल्यम् जोन्सन् - यांच्या मते नागरी ठिकाण विशेष प्रकारच्या कार्यात गुंतलेला एक मोठा समुदाय होय. त्यांच्या कार्यांचा अभ्यास नागरी भूगोलात केला जातो

(27) स्ट्रॅबो या भूगोलतज्ञाने Geography या ग्रंथात मानवी वसाहतींच्या स्थितीवर अधिक भर दिला होता

(28) स्ट्राबो यांनी सोन व होम संगमाजवळ एक उंच ठिकाणी वसलेला लिआन्स हे मोठे शहर असून तेथे रोमन लोक सोनेचांदीचा व्यापार करत असत.

(29) इ.स. 1793 मध्ये विल्यम फेडरिक मार्टिन यांनी प्रकाशित केलेल्या भूगोलाच्या New System in Geography या लेखात ब्रोचबिरन चे (लंडन व ब्रिस्टल) यांचे वर्णन केले आहे.

(30) इ.स. 1901 मध्ये जी जी डिकिन्सन यांनी Geography या पुस्तकात नागरी भूगोलाच्या स्थितीतत्व लक्षणाविषयी लिखाण केले आहे.

(31) Grenoble - Etude de geographie Urbania - 1901 साली हे ब्लाचार्ड यांचे पुस्तक प्रकाशित झाले

(32) Die stadte Geographisch betrachtet - 1907 लेखक कुर्ट हॅसर्ट

(33) 1924 मध्ये डा. ओकशा या तज्ञाने Recent Contribution to Urban Geography या लेखात नागरी भूगोलाविषयी लिखाण केले आहे

(34) 1915 मध्ये पॅट्रिक गेडिस यांनी नागरी ठिकाणांचा स्वरूपात अधिक पद्धतीने पाहिले त्यास Conurbation कन्नुरबेशन असे नाव दिले -

Sundaram FOR EDUCATIONAL USE

(7)

1924 - ओरूथा आणि प्लेअर (Player) - Lake cities of the (Book.

(35) क्रोबी या तज्ञाने 1938 मध्ये नागरी भूगोलाच्या अध्ययनाच्या स्वरूपात स्थान व स्थिती यांना महत्व दिले

(36) कोणत्याही नगराचा वा शहराचा विकास हा त्या शहराच्या स्थान व स्थितीवर अवलंबून असतो

(37) स्थान व स्थिती या मधला फरक सर्वप्रथम रॅटसेल यांनी दाखवून दिला.

(38) रॅटसेल यांनी स्थान व स्थिती यांचा अभ्यास करण्यासाठी जर्मन शब्दाचा विचार केला.

(39) भूगोल शास्त्रास नागरी भूगोलाचा अभ्यास करताना नागरी ठिकाणांच्या भौगोलिक सीमांचा अभ्यास केला जातो

(40) नागरी भूगोलाचा तुलनात्मक अध्ययन सर्वप्रथम जे.जी. कोहल यांनी केले

(41) नगरे व शहरांच्या निर्मितीवर प्रदेशांचा उंचसखलपणा, जमिनीचा प्रकार, हवामान वनस्पती व इतर घटकांचा प्रभाव पडतो.

(42) प्रो. डब्ल्यु फ्रीमन यांनी भौगोलिक ज्ञान हा नगर नियोजनाचा आधार आहे असे प्रतिपादन केले.

(1)

Topic-No-(II) Urbanization

(1) नगर व शहरांच्या स्थापनेत स्थान व स्थितीला असाधारण महत्त्व आहे.

(2) पर्वतीय क्षेत्रात निर्माण झालेली नगरे ही दळण वळणाच्या सुविधा अभावी आकाराने लहान तर नदीकाठी असलेली शहरे ही समांतर रेषेत असतात

(3) बिहार मध्ये मुंगेर तर उत्तरप्रदेशातील मिर्झापूर हे शहर गंगा नदीच्या वळणांवर वसलेले आहे.

(4) ब्रिटनमध्ये शेफिल्ड शहर हे डॉन नदीच्या वळणांवर वसलेले आहे.

(5) ब्रिटन मधील डरहॅम शहर वेअर नदीकाठी वळणांवर तर बेल्जियम मधील अँटवर्क हे शहर शिल्ड नदीच्या काठी वसलेले आहे

(6) संयुक्त संस्थानातील सेंट लुईस शहर हे मिसीसिपी व मिसुरु नदीच्या संगमावर वसलेले आहे (सेंट लुईस - हे औद्योगिक शहर)

(7) सुदान मध्ये नील नाईल व श्वेत नाईल नद्यांच्या संगमांवर खार्टुम शहर वसलेले आहे.

(8) चीनमध्ये यांग्त्सेकिंग व हान नद्यांच्या संगमांवर वुहान शहर स्थापले आहे

(9) जर्मनीत ऱ्हाइन व मोजेल नद्यांच्या संगमावर कोब्लेन्ज शहर वसले आहे

(10) भारतात गंगा व यमुना नदीच्या संगमांवर अलाहाबाद शहर वसले आहे.

(11) भारतातील कोलकत्ता व हावडा ही शहरे हुगळी नदीवरील हावडा ब्रीज मुळे जोडली आहेत

(12) रशियातील ओमस्क हे शहर पुला जवळ वसले आहे.

(6)

(13) आसाम राज्यात ब्रम्हपुत्रा नदीत दिब्रुगड पर्यंत जलवाहतूक चालते

(14) ग्रेटब्रीटन मधील कार्यन ब्रीज हे नगर सीवर्न नदीच्या काठावर तर चीनमधील इचांग व वुहान हे यांगत्सीक्यांग नदीच्या काठावर वसलेले आहेत.

(15) ऑस्ट्रेलियातील व्हिएन्ना शहर डॅन्युब नदीच्या काठावर वसले आहे

(16) जर्मनीतील बॉन हे शहर ऱ्हाइन नदीच्या काठावर वसले आहे.

(17) संयुक्त संस्थाने व कॅनडा या दोन देशांच्या सीमेवर नायगारा नदीवर नायगारा जगप्रसिद्ध धबधबा आहे.

(18) संयुक्तसंस्थानाच्या पूर्व भागात लॉवेल व लॉरेन्स हे शहरे धबधब्यां-जवळ वसली आहेत

(19) कर्नाटकातील गोकाक शहर घटप्रभा नदीवरील गोकाक धबधब्यांजवळ स्थापन झाले आहे

(20) प्राकृतिक भू रचनेच्या नगरे व शहरांच्या निर्मितीवर वाचांच्या विकासावर परिणाम होत असतो

(21) नागरीकरण हा शब्द इंग्रजीतील Urban या शब्दापासून. Urban हा शब्द लॅटिन भाषेतील Urbs (शहर). या शब्दापासून तयार झाला आहे

(22) बर्जेल यांच्या मते ग्रामिण वसाहतीचे नागरी वसाहतीत रुपांतर होण्याच्या प्रक्रियेस नागरीकरण म्हणतात

(23) ओल्सन - यांच्या मते नागरीकरणांच्या प्रक्रियेत आजोबतालच्या ग्रामिण भागातून नागरी भागाकडे स्थलांतर होणाऱ्या लोकसंख्येचा समावेश होतो.

24. नागरीकरण प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण वस्तीचे नागरी वस्तीत रूपांतर होण्याची व ती मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची प्रक्रिया होय.

25. किल्लर यांच्या मते नागरीकरणामध्ये ग्रामीण नागरी परिसीमा क्षेत्र महत्त्वाची ठरते

26. आशिया हे जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेले खंड आहे

27. आशिया व आफ्रिका खंड मोठ्या प्रमाणात शेतीवर अवलंबून असलेले खंड अनेक

Topic No (XI) Structure & Morphology of Urban Geography.

(1) शहराच्या मध्यवर्ती व्यापार क्षेत्राशिवाय आधुनिक बाजारपेठा, किरकोळ व ठोक मालाची दुकाने, मालाची वखार करणाऱ्या संस्था असतात अशा क्षेत्राला <u>व्यापार क्षेत्र</u> असे म्हणतात

(2) अमेरिकेत व्यापार क्षेत्राला <u>CBD/Central Business District</u> असे म्हणतात.

(3) केंद्रीय व्यापार क्षेत्र शहराचे <u>हृदय</u> समजले जाते

(4) मध्यवर्ती व्यापार क्षेत्रातील <u>केंद्रभाग</u> हा व्यापाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो.

(5) मध्यवर्ती व्यापार क्षेत्र स्थिर नसून <u>परिवर्तनशील</u> असते

(6) प्रत्येक शहराचा बराच भाग व निवास क्षेत्राखालील असून तो साधारण एकूण क्षेत्रफळाच्या <u>40 - 60%</u> भाग त्याखाली असतो

(7) जस जसे शहराचा विकास होत जातो तस तसे शहरातील व्यापारी क्षेत्राचे प्रमाण जास्त / <u>वाढत जाते</u>

(8) प्रत्येक शहराच्या निवास क्षेत्राबाबत <u>प्राकृतिक</u> घटकांबरोबर <u>आर्थिक व सामाजिक</u> घटकांचा प्रभाव पडतो

(9) <u>प्रोफेसर व्याश्वार</u> यांच्या मते नगर / शहराची अंतर्गत रचना म्हणजे <u>रूपिकी</u> व <u>संरचना</u> होय.

(10) नगराचा / शहराचा विकास जस जसा होत जातो तस तसा शहराचा <u>विकास</u>, <u>आकार</u> व त्याचे <u>स्वरूप व रचना</u> बदलत जाते

(11) अमेरिकन शास्त्रज्ञ <u>बर्गेस</u> यांनी <u>1923</u> मध्ये <u>समकेंद्रीय कटिबंध सिद्धांत</u> मांडला.

FOR EDUCATIONAL USE

(11) Concentric Zone theory - (5) circle
(1) CBD (2) Transitional zone (3) Zone of working class
(4) Zone of Better living Class (5) The Commuter zone.

(12) नागरी केंद्रांचा विकास जसजसा होतो, तसतसे वेगवेगळ्या कामासाठी भूमिउपयोजन अधिकाधिक होऊ लागते

(13) समकेंद्रीय कटिबंध सिद्धांतात शहराचा मध्यवर्ती भाग हा केंद्रीय व्यापार कटिबंध म्हणून ओळखला जातो

(14) मध्यवर्ती व्यापार क्षेत्राच्या दोन्ही बाजूस संक्रमण क्षेत्र असते या ठिकाणी लघुउद्योगांचा विकास झालेला असतो

(15) औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांना, श्रमिकांना राहण्यासाठी श्रमिक क्षेत्र आढळते

(16) शहराच्या बाह्य भागात उत्पन्न धनिक व श्रीमंत लोक राहतात त्यांच्या साठी अभिगमन लोकांचे क्षेत्र तयार करण्यात आले

(17) अमेरिकन अर्थतज्ज्ञ होमर हॉयट यांनी 1939 मध्ये त्रिज्या खंड सिद्धांत (The Sector theory) मांडला.

(18) त्रिज्या खंड सिद्धांतानुसार शहराचा मध्यवर्ती भाग हा व्यापार क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते

(19) समकेंद्री कटिबंध सिद्धांतात - व्यापार, दळणवळण, उद्योगधंदे इ. गोष्टींना प्राधान्य दिले तर त्रिज्या खंड सिद्धांतात - निवासी क्षेत्रास अधिक महत्त्व दिले आहे

(20) हॉयट यांच्या मते खालच्या वर्गातील लोक शहरांच्या दक्षिण भागात राहतात त्यामुळे शहरांचा विस्तार दक्षिणेकडे झालेला दिसतो

(3) बहुकेंद्रीय सिद्धांत - (1) मध्यवर्ती शहर व्यापार क्षेत्र
(2) घाऊक मालाची दुकाने व लघुउद्योग
(3) कनिष्ठ वर्गातील लोकांचे निवास क्षेत्र
(4) मध्यम वर्गातील ——
(5) उच्च वर्गातील ——
(6) अवजड उद्योग
(7) व्यापारी शाखा क्षेत्र
(8) निवासी क्षेत्र
(9) औद्योगिक उपनगर.

(10)

(21) 1947 साली अमेरिकन शास्त्रज्ञ हॅरिस आणि उलमन यांनी बहुकेंद्रीय सिद्धांत मांडला (The Multinuclei Theory)

(22) बहुकेंद्रीय सिद्धांतानुसार शहरांची संरचना फक्त एका केंद्राभोवती / अनेक केंद्राभोवती होत असते. प्रत्येक केंद्रात विशिष्ट प्रकारचे कार्य चालते

(23) मोठी शहरे सोडल्यास इतर शहरात भूमी उपयोजन या सिद्धांताप्रमाणे आढळत नाही